

Історичне краєзнавство

DOI: 10.31110/consensus/2023-02/124-134

УДК (UDC) 94 (477) : 341.322.5 «1941/1943»

MILITARY-ADMINISTRATIVE, LEGAL SYSTEM AND EVERYDAY LIFE OF THE RURAL POPULATION OF CHERNIHIV REGION IN 1941-1943

Andriy Hrytsenko*

Angelika Koliienko**

Abstract

In the article, the authors comprehensively investigated the features of everyday life of the rural population of Chernihiv Region in 1941-1943 under the conditions of the military-administrative and legal system of the occupation authorities. An analysis of the created military-administrative and legal system was carried out on the basis of documentary sources. In the process of working on the article, a number of methods of historical research were used, in particular: the method of periodization, historical-comparative and historical-systemic methods.

Attention has been drawn to the fact that during the occupation in the Chernihiv Region, the everyday life of the rural population has changed significantly. The highest manifestation of its deterioration was the burning by the occupiers of more than 60 settlements in the Chernihiv Region. Thanks to the analysis of historical sources and scientific works of a number of scientists, the authors of the article also determined the essential features of the influence of the occupation regime on the everyday life of the rural population of Chernihiv Region, analyzed their main components: the activities of field and local commandants, the deployment of repressive measures against the population with the introduced system of punishments from fines, restrictions to shootings and total control over the life and activities of the local population. This punitive policy was, in fact, revenge of the occupiers on civilians for cooperation with the local Soviet partisans. The article gives a number of examples of the destruction of local civilians by German-Nazi invaders on the territory of Chernihiv Region during 1941-1943.

It was determined that the occupation regime organized by the invaders led to great human losses among the peaceful inhabitants of villages and small towns, difficult conditions of everyday

* Doctor of Pedagogical Sciences, Head of the Department of History, Law and Teaching Methods Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, Ukraine. E-mail: grikand@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9107-1394>

** Assistant of the Department of History, Law and Teaching Methods Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Novgorod-Siverskyi, Ukraine. E-mail: koliienkoangelika@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-5366-8561>

life due to the introduction by the occupiers of a terrible legal situation of the population and the deportation of people to Germany.

Keywords: everyday life, population, peasants, propaganda, Chernihiv Region, occupiers, Nazis, regime, order

ВІЙСЬКОВО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ, ПРАВОВИЙ ЛАД І ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ В 1941–1943 РР.

Андрій Гриценко*

Анжеліка Коленко**

Анотація

У статті автори комплексно дослідили особливості повсякденного життя сільського населення Чернігівщини в 1941–1943 рр. в умовах військово-адміністративного та правового ладу окупаційної влади. На основі документальних джерел здійснено аналіз створеного військово-адміністративного та правового ладу. У процесі роботи над статтею використано низку методів історичного дослідження, зокрема: метод періодизації, історико-порівняльний та історико-системний методи.

Звернено увагу, що за час окупації в Чернігівській області повсякденне життя сільського населення значно змінилося. Найвищим проявом його погіршення стало спалення окупантами понад 60 населених пунктів Чернігівщини. Завдяки аналізу історичних джерел та наукових робіт ряду вчених авторами статті також визначено суттєві особливості впливу окупаційного режиму на повсякденного життя сільського населення Чернігівщини, проаналізовано їх основні складники: діяльність польових та місцевих комендатур, розгортання репресивних заходів щодо населення з уведеною системою покарань від штрафів, обмежень до розстрілів та тотальним контролем за життям та діяльністю місцевої людності. Ця каральна політика, фактично, була помстою окупантів мирним жителям за співпрацю з тутешніми радянськими партизанами. У статті наведено ряд прикладів знищення німецько-нацистськими загарбниками місцевих мирних жителів на теренах Чернігівщини протягом 1941–1943 років.

Визначено, що організований загарбниками окупаційний режим призвів до великих людських втрат серед мирних мешканців сіл і невеличких містечок, складних умов повсякденного життя через запровадження окупантами жахливого правового становища населення та вивезення людей до Німеччини.

Ключові слова: повсякденне життя, населення, селяни, пропаганда, Чернігівщина, окупанти, нацисти, режим, порядок

Цитування: Гриценко, А. & Коленко, А. (2023). Військово-адміністративний, правовий лад і повсякденне життя сільського населення Чернігівщини в 1941–1943 рр. *Консенсус*, 2, 124–134.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/66>

* доктор педагогічних наук, завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Глухів, Україна. E-mail: grikand@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0107-1394>

** асистентка кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Новгород-Сіверський, Україна. E-mail: kolienkoanzelika@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-5366-8561>

Постановка проблеми. Масове знищення німецько-нацистськими загарбниками місцевих мирних жителів сіл та селищ на теренах Чернігівщини протягом 1941–1943 років базувалось на чітко прописаній правовій основі та традиційності націонал-соціалізму. За час окупації, в ході німецько-радянської війни, в Чернігівській області повсякденне життя сільського населення значно змінилося. Найвищим проявом його погіршення стало спалення окупантами понад 60 населених пунктів Чернігівщини. Ця каральна політика, фактично, була помстою окупантів мирним жителям за співпрацю з тутешніми радянськими партизанами. Найбільшими за чисельність людських жертв є злочини окупантів в селищі Корюківка (Корюківський район, де знищено 6700 мешканців) та в селі Козари (колишнього Носівського, а з 2020 р. – Ніжинського району), закатованими були 4 тис. селян).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти повсякденного життя сільського населення Чернігівщини в 1941–1943 роках залишається малодослідженими. Зокрема, перелік спалених сіл вперше був надрукований у 1972 р. в серійному виданні «Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область»¹. У 1980-х рр. побачила світ серія документальних та художніх матеріалів про спалені села Української РСР під назвою «Дзвони пам'яті», включаючи й Чернігівщину² та праця-меморіал «Вінок безсмертя» (1987 р., за редакцією О. Федорова)³. Проте, це були науково-популярні, а не наукові видання.

Серед напрацювань українських вчених з теми слід виокремити праці останніх десятиліть: А. Кентія та В. Лозицького⁴, І. Дерейка⁵, які охарактеризували наслідки окупаційного націонал-соціалістичного та радянського терору. Цю проблематику також розвивали угорські історики К. Унгварі⁶, Т. Краус та Є. Варге⁷, які доволі ґрунтовно розглянули участь угорських військових у спаленні мирних жителів сіл на теренах Чернігово-Сіверщини. Автори статті⁸ також досліджували різні аспекти

¹ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Чернігівська область / Ред. кол. тому: Дериколєнко О.І. (гол. редкол.). Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 780 с.

² Дзвони пам'яті: книга про трагедію сіл Сумщини та Чернігівщини, знищених фашистами у роки війни: худ. та докум. твори / упоряд. Л.Н. Горлач та ін. Київ: Рад. письменник, 1986. 279 с.

³ Вінок безсмертя: Книга-меморіал / Редкол.: О.Ф. Федоров (голова). Київ: Видавництво політичної літератури України. 1987. 578 с., іл.

⁴ Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). Київ: Генеза, 2005. 408 с.

⁵ Дерейко І.І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). Київ: Інститут історії України, 2012. 174 с.

⁶ Унгвари К. Венгерские оккупационные войска на Украине в 1941–1942 гг. *Клио*. 2011. № 2 (53). С. 56–59.; Унгвари К. Венгерские оккупационные войска на Украине в 1941–1942 гг. (окончание). *Клио*. 2011. № 3 (54). С. 54–55.

⁷ Краус Т., Варга Е.М. Венгерские войска и нацистская истребительная политика на территории советского Союза. *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований*. 2015. № 1 (6). С. 91–99.

⁸ Гриценко А.П. Формування Глухівського партизанського загону: правда і вимисли.

розгортання радянського Руху Опору в означений період. В останні роки вченим Є. Шаповаленком⁹ було захищено дисертацію, а також авторським колективами підготовлено ряд збірників документів та матеріалів¹⁰.

На жаль, у роботах вищеперерахованих науковців не були подолані межі локальності, а також не відбулось чіткого осмислення проблем повсякденного життя мешканців суто Чернігівської області. Використання термінів «карателі», «німецький каральний загін», «фашисти» дезорієнтує та не дає можливості реконструювати портрет осіб, що здійснювали ці страшні злочини проти людяності. Для розуміння повсякденного життя селян Чернігівщини в 1941–1943 рр. необхідно ще аналізувати багато джерел та літератури.

Виходячи з ситуації, що склалася **метою роботи** є ґрунтовне дослідження історії повсякденного життя сільського населення Чернігівщини в 1941–1943 роках в умовах військово-адміністративного та правового ладу окупаційної лади. **Ціллю статті** є визначення суттєвих особливостей впливу окупаційного режиму на повсякденного життя сільського населення Чернігівщини в 1941–1943 роках з аналізом їх основних складників: діяльності польових (фельдкомендатур) та місцевих комендатур (ортскомендатур); розгортання репресивних заходів щодо населення з уведеною системою покарань від штрафів, обмежень, вивезення людей до Німеччини до розстрілів та тотальним контролем за життям та примусовою працею місцевої людності. Важливим є також питання військово-адміністративного ладу, який тоді існував для місцевого населення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після окупації в 1941 р., Чернігівська, Сумська, Харківська, Донецька області та Крим відносились до зони дії

Сіверщина в історії України: Зб. наукових праць. Вип. 14. Ніжин, 2021. С. 286–288; Колієнко А.А. Роль партизанських з'єднань у спаленні сіл та селищ Чернігівщини в 1941–1943 рр. *Студентські історичні студії: збірник наукових праць.* Глухів: ГНПУ імені Олександра Довженка, 2022. № 8. С. 19–23; Колієнко А.А. Участь 105-ї угорської дивізії в репресивних акціях на теренах Чернігівщини в 1941–1943 рр. *Збірник матеріалів щорічної звітної науково-практичної конференції здобувачів фахової передвищої, вищої освіти та молодих учених «Освіта і наука XXI століття: молодіжний вимір».* (м. Глухів, 11–12 березня 2021 р.). Глухів: Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2021. С. 116–118.

⁹ Шаповаленко Є.Ю. Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини в роки окупації (1941–1943 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум», 2018. 381 с.

¹⁰ Спалені села і селища Чернігівщини в 1941–1943 роках: злочини проти цивільного населення. Збірник документів і матеріалів / Чернігівська обласна державна адміністрація, Чернігівська обласна рада, Український інститут національної пам'яті, Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів «Книга Пам'яті» та «Реабілітовані історією». Упоряд.: С.В. Бутко, О.В. Лисенко; Відп. ред.: Р.І. Пилявець. Чернігів: Видавництво Десна Поліграф, 2013. 224 с.; Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / Упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013. 496 с.

військової адміністрації, де всі нагальні питання вирішувались VII відділом штабу групи армій «Південь»¹¹. Саме цей штаб керував Чернігівщиною в 1941–1943 роках. Його головна польова комендатура № 399 розташовувалася у м. Конотоп (Сумська область). Існували ще дві польові комендатури (фельдкомендатури) FK № 197 (м. Ніжин, Чернігівська область) та FK № 194 (м. Щорс, нині Сновськ Чернігівської області), які підпорядковувались безпосередньо головній¹². Цим фельдкомендатурам звітували всі місцеві комендатури (орткомендатури). Так, до FK № 194 належали такі орткомендатури: № 358 (м. Ріпки), № 431 (м. Мена), № 743 (м. Чернігів), № 762 (м. Холми), № 884 (м. Бахмач), № 1314 (м. Новгород-Сіверський). До FK № 197 підпорядковувались 2 орткомендатури в м. Прилуки (№ 317) та м. Козелець (№ 770)¹³. Уся ця система комендатур забезпечувала правове, адміністративне та військове керівництво антипартизанськими операціями. Зауважимо, що с. Єліно у березні 1942 року було спалено за командування фельдкоменданта Імри Чендеша. Уже згадане містечко Корюківка у березні наступного року знищили за особистим розпорядженням керівника штабу головної польової комендатури № 399 Баера Бруно Франца¹⁴.

Окружні управи районного та місцевого рівнів почали активно формуватися ще восени 1941 р. Це було своєрідне цивільне управління. Вони забезпечували виконання всіх наказів вищих органів влади гітлерівської адміністрації. Одним з найважливіших завдань цих відомств було піклуватись про своєчасне постачання харчових продуктів та продовольчих товарів нацистам. Старости та їх безпосередні помічники мали дбати про регулярний експорт м'ясо-молочної продукції, зернових культур, деревини до Німеччини. «Сільські бухгалтери» займались обліком оподаткування місцевих жителів. На старост також покладався обов'язок організації нічної охорони, залучення місцевих жителів до ремонтних дорожніх робіт,

¹¹ Веденеев Д. Корюківка. Імена нацистських катів стають відомі. *Історична правда*. 1 березня 2013. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/03/1/115268/> (дата звернення 10.02.2023); Науменко В., Нестеренко В. Зона військової адміністрації 1941–1943 рр.: основні напрями окупаційної економічної та соціальної політики. *Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси* / Ред. колегія: В.А. Смолій, Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець та ін. Київ: Наукова думка, 2011. С. 368–391. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/11.pdf> (дата звернення 10.02.2023); Нестеренко В.А. Умови розгортання радянського партизанського руху в 1941 – на початку 1942 рр. *Сумський історико-архівний журнал*. 2012. № XVIII–XIX. С. 106–110. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/30049> (дата звернення 10.02.2023).

¹² Вінок безсмертя: Книга-меморіал / Редкол.: О.Ф. Федоров, В.А. Маняк та ін. Київ: Політвидав України, 1987. С. 63.

¹³ Шаповаленко Є.Ю. Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини в роки окупації (1941–1943 рр.): дис... к.і.н.: 07.00.01 – історія України. Чернігів, 2018. С. 41–42.

¹⁴ Веденеев Д. Корюківка. Імена нацистських катів стають відомі. *Історична правда*. 1 березня 2013. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/03/1/115268/> (дата звернення 10.02.2023).

повернення майна розкуркуленим особам, нагляд за роботою шкіл і навіть збір інформації про місцевий комуністичний актив. Звичайно, що були люди, які підтримували німецько-нацистську адміністрацію і беззаперечно виконували всі доручення, але більшість робили лише видимість «відданої праці» і хотіли скоріше вигнати окупантів¹⁵.

Міські та районні управи мали проводити агітацію проти підтримки партизанського руху. Також вони займались формуванням списків для примусового вивезення населення на роботи до гітлерівської Німеччини, плануванням посівної кампанії. Люди мали право писати скарги до міських та районних управ, але, зазвичай, з цього нічого доброго не виходило. З 1942 року з'являється посада бургомістра. Під його особистим контролем перебувала вся документація, що стосувалась земельних та фінансових питань. Зауважимо, що податки, які кожен місяць збирались, передавались у співвідношенні 60:40 окупантам та витрачались на зарплати місцевої поліції або на заохочення для найбільш активних «інформаторів»¹⁶. Вся нормативно-правова база репресивної політики окупаційних органів управління ґрунтувалася на документах Третього Рейху.

Відомо, що на початковому етапі окупації в 1941 р., перш за все, підтримувались всі можливі репресивні заходи щодо населення Чернігівщини. Таке формування «правової системи» почалося з наказу начальника штабу Верховного командування Вермахту Вільгельма Кейтеля від 16 вересня 1941 р. Уся ця репресивна політика була нормативно конкретизована в жовтні 1941 р.¹⁷ До речі, ініціаторами збільшення кількості і методів репресивних заходів виступали керівники невеликих військових підрозділів, а не безпосередньо штаб Верховного командування. Генерал-фельдмаршал Вальтер фон Рейхенау 10 жовтня 1941 р. видав наказ, в якому дозволяв негайно вживати найрішучіших заходів для того, щоб зміцнити авторитет окупаційної влади та запобігти проявам незадоволення місцевим населенням, не рахуючись з їх життями¹⁸. Наголосимо на тому, що у цьому наказі командувач 6-ю армією звертав увагу, що під репресивні дії переважно мали підпадати, перш за все, радянські комуністи. Міське мирне населення не повинно було потерпати від жорстоких репресій. Для них проводилась «політика заохочення до співпраці». Загалом, вся репресивна система мала працювати завдяки функціонуванню військово-польових судів.

З весни 1942 р. нацистська адміністрація почала формувати суди різних рівнів. Першими були створені районні, а потім міські. Районний, у свою чергу, мав

¹⁵ Шаповаленко Є.Ю. Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини... С. 42-43.

¹⁶ Ibid. С. 42-44.

¹⁷ Бевз Я.В. Фельдмаршал Вільгельм Кейтель як головний військовий злочинець у справі радянських військовополонених. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Сер. «Історичні науки»*. 2022. Т. 33 (72). № 3. С. 13-14. URL: https://hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2022/3_2022/2.pdf

¹⁸ Bernd Boll: Generalfeldmarschall Walter von Reichenau. In: Gerd R. Ueberschär (Hrsg.): *Hitlers militärische Elite*. Band 1. Primus, Darmstadt 1998, S. 195-202.

складатись з голови суду та двох засідателів. Бувало, що суди районного значення очолювали бургомістри. Відмітимо, що права виносити вироки про смертну кару у районних суддів не було. Тим паче, всі рішення обов'язково перевірялись і затверджувались польовою комендатурою. Влітку 1942 р. районні суди були ліквідовані. Незначні правопорушення розглядали старости та бургомістри. З серпня 1943 р. почали роботу мирові суди. Головою тут призначався бургомістр, який врегульовував всі спірні майнові питання (купівлі-продажу, спадкування, оренди тощо)¹⁹.

До речі, ще восени 1941 року німецька військова адміністрація вже чітко визначила перелік проступків для розстрілу жителів Чернігівської області. 6 листопада 1941 р. було оприлюднено «Оголошення коменданта Чернігова про розстріл громадян, що порушують окупаційний режим», в якому зазначалось таке: «1) Самовільне відвідування лісу; 2) Підтримує зв'язок з партизанами та надає їм допомогу (продукти харчування, жило); 3) Не повідомить про місце знаходження партизан та ін.»²⁰. Фактична реалізація цього документа відбулась вже на початку листопада 1941 р., зокрема в оголошенні польового коменданта м. Ніжина зазначалося, що в с. Баранівка було розстріляно 10 мешканців села за напад на 4-х німецьких вояків та хазяїна їх квартири. Також це село було «підпалено та знищено дощенту»²¹. Уже з грудня 1941 р. міри покарання для населення, яке виступало проти окупаційної влади, стали більш жорсткими. Зокрема, активно використовувались такі методи залякування: смертна кара, вивезення до Німеччини без права сповіщення родичам та інші. Всі ці заходи «боротьби» з мирним населенням на найвищому законодавчому рівні були затверджені на початку 1942 р. Відомо, що з 16 січня 1942 р. за наказом Вільгельма Кейтеля стало офіційно дозволено солдатам застосовувати всі існуючі засоби і методи покарання місцевих жителів, навіть якщо «ворог» – це жінки чи діти. До речі, військовим дозволялось чинити злочини проти людяності і за це вони отримували своєрідну індульгенцію²².

Окупаційна адміністрація намагалась своїм контролем охопити всі сфери життєдіяльності. Повсякденне життя селян ускладнювалось через існування німецьких адміністративних установ. Взимку 1942 р. було створено обласну земельну управу та районні. До їх обов'язків входив контроль аграрної промисловості. Саме вони слідкували за термінами вирощування врожаю, його зберіганням та переробкою. Проте їх рішення мали затверджуватись військовим сільськогосподарським командуванням.

¹⁹ Шаповаленко Є.Ю. Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини... С. 44.

²⁰ Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): сборник док. и материалов / редкол. Половец В.М., Гирман Ю.И. и др. Киев: Политиздат Украины, 1978. С. 63–64.

²¹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-4393. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 9. Типографський друк.

²² Бевз Я.В. Фельдмаршал Вільгельм Кейтель... С. 13–14.

Фельдкомендатури та ортскомендатури Чернігівської області очолювали здебільшого угорські військовики. Відомо, що у 1943 р. фельдкомендатурою FK № 194 керував підполковник Імра Чендеш, а ортскомендатуру в Семенівці – Франц Раднот. Також в залежності від ситуації в регіоні періодично змінювалося їх розміщення. Наприклад, у 1943 р. фельдкомендатура № 197 з Ніжина була передислокована до Чернігова, а місцева комендатура № I/743 з цього міста – до Ніжина²³.

З місцевих жителі гітлерівці формували поліційні органи. Нацисти створювали їх через недостатню кількість своїх сил для умиротворення тутешніх мешканців. Вони виконували накази комендатур та сільських общин. Наприклад, у новоствореній в м. Мена, весною 1943 р., фельдкомендатурі № 668 VII відділ займався співпрацею з місцевим населенням для вербування добровольців до допоміжних підрозділів німецької армії²⁴, зокрема, воєнізованого формування «Загін охорони врожаю»²⁵. Для боротьби з партизанами їх не використовували. Іноді вони охороняли об'єкти військового значення, наглядали за військовополоненими, виїжджали на арешти партійно-радянського активу, проводили обшуки, проте найчастіше займалися агітацією та інформуванням населення проти радянської влади, партизан. Заробітна плата їх коливалась від 5 до 40 карбованців. У селах поліційні відділи налічували до 15 поліцаїв. Брало не всіх в підряд. Вік поліцаїв міг коливатись від 20 до 35 років (старшини до 45 років), до того ж треба було бути високим та міцним фізично²⁶.

Відомо, що також мала місце примусова праця селян Чернігівської області в 1941–1943 роках. Так, у серпні 1941 р. рейхсміністром окупованих східних територій Альфредом Розенбергом було видано наказ про введення обов'язкових трудових повинностей. Трудодні були передбачені для населення віком від 18 до 45 років, але з 1943 р. вікові рамки зросли до 65 років. Містяни відпрацьовували повинності на заводах, а дехто продовжив працювати за своїм фахом (вчителі, лікарі тощо). Зауважимо, що у містах запрацювали Управління робочої сили, яким звітували біржі праці (тогочасні центри зайнятості населення). Селяни займались господарством, зокрема трудилися на фермах чи йшли на найближчі будівництва. Якщо людина відмовлялась працювати, то її могли заарештувати чи навіть розстріляти²⁷.

У вересні–листопаді 1941 р. гітлерівці трансформували всю колгоспну систему, провели ряд економічних реформ. Колгоспне майно збиралось у всіх селян. Очолили колгоспи, головним чином, ті ж самі голови, що були і раніше. Влітку 1942 р. ці господарства перейменували на так звані «трудові общини». Люди працювали бригадами, які поділялись на ланки. 1 ланка – це жителі 8–10 дворів. Весь інвентар було порівно розділено між всіма бригадами. Зауважимо, що на рік необхідно було в

²³ ДАЧО. Ф. Р-3003. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 97, 173; Ф. Р-4211. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 16.

²⁴ Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБ України) м. Чернігів, ф-7, № 17108, арк. 20–203в. 22.

²⁵ ДАЧО. Ф. Р-3343. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 108.

²⁶ Шаповаленко Є.Ю. Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини... С. 44–47.

²⁷ Науменко В., Нестеренко В. Зона військової адміністрації 1941–1943 рр.... С. 17–18.

середньому відпрацювати 80 (для жінок) або 120 (для чоловіків) трудоднів. Робітники після збору врожаю отримували свій відсоток (за 1 трудодень зернових давали до 1 кілограму дуже рідко, в основному по 300–400 грам), а з 1942 року запровадили грошову оплату. Платили мало, фінансів часто не вистачало. За 100 трудоднів давали від 1 до 3 карбованців. Крім того, за виконання трудоднів селяни могли одержати додаткові ділянки землі. Наприклад, в Авдіївській сільській управі Понорницького району положення «Реєстраційних листів про наділення селян земельними ділянками» дозволяло за 200–300 трудоднів одержати 0,2 га землі; а понад 300 трудоднів – 0,3 га²⁸.

Робочий день звичайного селянина починався о 4 ранку і тривав до 20 години. Всі свята та вихідні скасовувались, зокрема релігійні. Якщо людина запізнювалась, то її штрафували (від 200 карбованців, а за прогул всього дня – 500, чи до 1000 крб. – за інші проступки)²⁹. За неякісне виконання одного робочого мінімуму передбачалось грошове стягнення чи певні санкції (це могли бути додаткові примусові роботи). Не зважали ні на стан здоров'я робітників, ні на погоду. Наприклад, староста Новобасанського району наклав штраф на десятьох селян по 300 карбованців кожному за те, що вони без дозволу старости виорали власні городи. Також 23 січня 1942 р. він застосував до мешканця с. Красне Новобасанського району А. Лопати штраф у 1000 крб. за «недогляд жеребчика, який від неналежного ставлення здох»³⁰.

Усе, що мало виконуватись за допомогою тяглової робочої сили (коня чи трактора) селяни під час окупації робили вручну. За крадіжку зернових чи пасльонових культур мінімально карали у вигляді штрафу чи конфіскації майна, а іноді навіть розстрілювали. Гітлерівці заохочували селян до праці своїми обіцянками про надання індивідуальних земельних ділянок в користування (про приватну власність не говорили). За колабораціонізм пропонували присадибні ділянки (до 2-х гектарів), але не для приватизації³¹.

До Німеччини на примусові роботи відправляли здорових людей від 16 до 50 років. Трудились вони здебільшого в галузі сільського господарства, на будівництвах або на видобувній, металургійній, хімічній промисловостях. Робочий день тривав 12-годин, на тиждень був 1 вихідний. Зарплата становила приблизно 25–30% від виплати середнього німецького робітника. Трохи легше було у приватних господарствах (хатні робітники, няньки)³².

Висновки. Підсумовуючи, варто зазначити, що під час окупації в період з 1941 по 1943 р. на теренах Чернігівщини характеризується великими людськими втратами серед мирних мешканців сіл та невеличких містечок, складними умовами повсякденного життя через запровадження гітлерівського військово-

²⁸ ДАЧО. Ф. Р-3059. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 1-41.

²⁹ ДАЧО. Ф. Р-3085. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 9.

³⁰ ДАЧО. Ф. Р-4480. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 69, 78.

³¹ Шаповаленко Є. Ю. Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини... С. 118-127.

³² Ibid. С. 75-81.

адміністративного ладу та жахливого правового становища. Умови примусової праці, вивезення людей до Німеччини лише підтверджують відсутність людяності у прибічників нацистського режиму. Вважаємо, що злочини такого характеру не мають строків давності і виправдати їх неможливо. Дане дослідження має перспективи подальших розвідок в питанні поглиблення матеріалу в означений період та продовження збирання фактів важкого повсякденного життя мирного населення в умовах окупації.

REFERENCES

- Bernd, Boll (1998). Generalfeldmarschall Walter von Reichenau. In: Gerd R. Ueberschär (Hrsg.): *Hitlers militärische Elite*. Band 1. Primus, Darmstadt, 195–202 [in English].
- Bevz, Ya.V. (2022). Feldmarshal Vilhelm Keitel yak holovnyi viiskovyi zlochynets u spravi radianskykh viiskovopolonenykh [Field Marshal Wilhelm Keitel as the main war criminal in the case of Soviet prisoners of war]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Ser. «Istorychni nauky»*. Tom 33 (72). № 3. 13–14. Retrieved from: https://hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2022/3_2022/2.pdf [in Ukrainian].
- Butko, S.V. & Lysenko, O.V. (2013). *Spaleni sela i selyshcha Chernihivshchyny v 1941–1943 rokakh: zlochyny proty tsyvilnoho naseleattia. Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. [Burned villages and towns of Chernihiv Region in 1941–1943 years: crimes against the civilian population: a collection of documents and materials]. Chernihiv [in Ukrainian].
- Dereiko, I.I. (2012). *Mistsevi formuvannia nimetskoï armii ta politsii u Raikhskomisariati «Ukraina» (1941–1944 roky)* [Local formations of the German army and police in the Reichskommissariat “Ukraine”]. Kyiv [in Ukrainian].
- Derykolenko, O.I. (1972). *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR. Chernihivska oblast* [History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Chernihiv region]. Kyiv [in Ukrainian].
- Fedorov, O.F. (1987). *Vinok bezsmertia: Knyha-memorial* [Wreath of Immortality: Memorial Book]. Kyiv [in Ukrainian].
- Horlach, L.N. (1986). *Dzvony pamiaty: knyha pro trahediï sil Sumshchyny ta Chernihivshchyny, znyshchennykh fashystamy u roky viiny: khudozhni ta dokumentalni tvory* [Bells of memory: a book about the tragedy of the villages of Sumy region and Chernihiv region, destroyed by the fascists during the war: artistic and documentary works]. Kyiv [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A.P. (2021). Formuvannia Hlukhivskoho partyzanskoho zahonu: pravda i vymysly. [The formation of the Hlukhiv partisan detachment: truth and fiction]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. Zb. naukovykh prats, 14, 286–288 [in Ukrainian].
- Kentii, A. & Lozytskyi, V. (2005). Viina bez poshchady i myloserdia: Partyzanskyi front u tylu vermakhtu v Ukraini (1941–1944) [War without mercy and mercy: Partisan front in the rear of the Wehrmacht in Ukraine (1941–1944)]. Kyiv [in Ukrainian].
- Kovalenko, O.B., Podkur, R.Yu. & Lysenko, O.V. (2013). *Chernihivshchyna v roky natsystskoi okupatsii: Dokumenty i materialy* [Chernihiv region during the years of Nazi occupation: Documents and materials]. Chernihiv [in Ukrainian].
- Koliienko, A.A. (2022). Rol partyzanskykh z'iednan u spalenni sil ta selyshch Chernihivshchyny v 1941–1943 rr. [The role of partisan units in the burning of villages and towns of Chernihiv Oblast in 1941–1943]. *Studentski istorychni studii: zbirnyk naukovykh prats*, 8, 19–23 [in Ukrainian].
- Koliienko, A.A. (2021). Uchast 105-i uhorskoï dyvizii v represyivnykh aktsiakh na terenakh

- Chernihivshchyny v 1941–1943 rr. [Participation of the 105th Hungarian Division in repressive actions on the territory of Chernihiv Region in 1941–1943]. *Zbirnyk materialiv shchorichnoi zvitnoi naukovo–praktychnoi konferentsii zdobuvachiv fakhovoi peredvysshchoi, vyshchoi osvity ta molodykh uchenykh «Osvita i nauka XXI stolittia: molodizhnyi vymir»*. Hlukhiv [in Ukrainian].
- Kraus, T. & Varga, E.M. (2015). Vengerskie voiska i natsistskaia istrebitelnaia politika na territorii sovetskogo Soiuza. [Hungarian troops and the Nazi extermination policy on the territory of the Soviet Union]. *Zhurnal rossiiskikh i vostochnoevropeskikh istoricheskikh issledovaniï*, 1 (6), 91–99 [in Russian].
- Naumenko, V. & Nesterenko, V. (2011). Zona viiskovoi administratsii 1941–1943 rr.: osnovni napriamy okupatsiinoi ekonomichnoi ta sotsialnoi polityky [Zone of military administration 1941–1943 rr.: main directions of occupation economic and social policy]. *Ukraina u Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st.: Istorychni narysy*. Kyiv, 368–391. Retrieved from: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/11.pdf> [in Ukrainian].
- Nesterenko, V.A. (2012). Umovy rozghortannia radianskoho partyzanskoho rukhu v 1941 – na pochatku 1942 rr. [The conditions for the deployment of the Soviet partisan movement in 1941 – at the beginning of 1942]. *Sumskiy istoriko-arkhivnyi zhurnal*, XVIII–XIX, 106–110. Retrieved from: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/30049> [in Ukrainian].
- Polovets, V.M. & Girman, Yu.I. (1978). *Chernihovshchina v period Velikoi Otechestvennoi voïny 1941–1945 gg. sbornik dok. i materialov* [Chernihiv region during the Great Patriotic War (1941–1945 rr.): collection of documents and materials]. Kiev [in Russian].
- Shapovalenko, Ye.Yu. (2018). *Povsiakdenne zhyttia silskoho naseleння Chernihivshchyny v roky okupatsii (1941–1943 rr.)* [Everyday life of the rural population of Chernihiv Oblast during the occupation (1941–1943)]: dysertatsiia... kand. ist. nauk: 07.00.01. Chernihiv [in Ukrainian].
- Ungvari, K. (2011). Vengerskie okkupatsionnye voiska na Ukraine v 1941–1942 gg. [Hungarian occupation troops in Ukraine in 1941–1942]. *Klio*, 2 (53), 56–59 [in Russian].
- Ungvari, K. (2011). Vengerskie okkupatsionnye voiska na Ukraine v 1941–1942 gg. (okonchanie). [Hungarian occupation troops in Ukraine in 1941–1942. (ending)]. *Klio*, 3 (54), 54–55 [in Russian].
- Viedienieiev, D. (2013). Koriukivka. Imena natsyistskykh kativ staiut vidomi. [Koryukivka. The names of the Nazi executioners are becoming known]. *Istorychna pravda*. 1 bereznia. Retrieved from: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/03/1/115268/> [in Ukrainian].